Значною також видається частка туристичних атракцій, пов'язаних зі специфічними властивостями рельєфу, а саме з можливостями знайомства з етнокультурними та духовними властивостями рельєфу, представленими у невипадковому розташуванні у рельєфі фортець, монастирів, печерних поселень, курганів тощо.

Щодо власне методико-методологічного обгрунтування статусів геолого-геоморфологічних пам'яток рівнинних та гірських областей, то ці положення вже висвітлені у іншій нашій публікації у цьому збірнику, яка розкриває методологічну єдність при врахуванні і характеристиці виключних особливостей регіонів *геологічного* (ендогенного) та *геоморфологічного* (переважно – екзогенного) характеру, а останні служать як неодмінні учасники формування пам'яток і виступають предметною основою їх характеристики та систематизації.

УДК: 551.4

Наказненко А.Г.
Комунальний заклад «Шишацький обласний науковий ліцей-інтернат II-III ступенів Полтавської обласної ради», с. Шишаки, Полтавська обл.

ФАКТУРНА БУДОВА ПОЛТАВСЬКОЇ МОРФОСТРУКТУРИ ЦЕНТРАЛЬНОГО ТИПУ

Метою нашого дослідження є вивчення латеральної організації території, яка визначається перш за все просторовими характеристиками: розмірами, азимутами простягання, внутрішньою будовою, комбінаціями морфоструктур; виділення та характеристика фактурних елементів Полтавської морфоструктури центрального типу (МЦТ).

Полтавська МЦТ досліджувалась у працях О. Ніколаєнка та С. Бортника.

Закономірності латеральної організації Полтавської морфоструктури встановлювались шляхом побудови карти фактурної будови та її подальшого аналізу, що складена за результатами дешифрування МАКЗ та топографічної основи.

Полтавська МЦТ виявляється у вигляді комбінації численних дугових елементів внутрішнього та зовнішнього контурів, які фрагментарно збігаються з межами надзаплавних терас р. Дніпра, долинами річок Псел, Оскіл, Самара та вододілами річок Псел - Ворскла, Сіверський Донець - Оскіл, Дніпро - Сіверський Донець. Діаметр ПМЦТ становить 280 км, а ширина периферійної зони відповідно 20 км.

За характером фактурної будови Полтавську МЦТ слід розглядати як радіально-концентричну: тобто в її морфологічній будові характерне поєднання як радіальних, так і концентричних елементів фактурної будови, проте домінуючими є концентричні елементи структури [2]. Серед останніх найбільш чітко виявленими є п'ять концентрів, два з яких утворюють периферійну зону, а три описують ядерну зону Полтавської МЦТ, між ядерною та периферійною зонами ми вділяємо внутрішню зону.

Для Полтавської МЦТ характерні округлі обриси в плані та концентричне розташування основних каркасних елементів, ускладнене внутрішніми вписаними МЦТ меншого радіусу. Зовнішній контур віддешифрований фрагментарно і має чітке морфологічне вираження в межах долин р. Дніпра, на відрізку від гирла р. Самари до гирла річок Ворскли, Псел, від гирла р. Хорол до м. Лебедин, далі по вододілу річок Псел - Ворскла (до витоків р. Ворскли), по долині р. Оскіл, на відрізку від м. Дворічна до гирла Осколу, далі по вододільній ділянці річок. Сіверський Донець - Торець, долинами приток р. Торець, вододілу річок Казений Торець - Самара. Сумарна довжина чітко виявленої дуги зовнішнього контуру становить 575 км, інтерпольованої - 275 км, отже, чітко виявлено близько 2/3 контуру структури. Внутрішній контур виявлений слабше, морфологічне відображення має в межах уступу надзаплавних терас Дніпра (с. Підгородне - с. Чаплинка), долин річок Говтва, Ташань, долин дрібних приток Сіверського Дінця, вододільних ділянок між притоками Сіверського Дінця. Сумарна довжина чітко виявленої дуги 280 км, інтерпольованої - 435, тобто чітко виявлено тільки 2/5 внутрішнього контуру.

Серед фактурних елементів Полтавської МЦТ ми виділяємо периферійну, внутрішню та ядерну зони.

Периферійна зона, що має середню ширину 20 км, обмежена зовнішнім та внутрішнім контурами Полтавської МЦТ. Найбільш чітко вона простежується в межах східного, південно-західного та північно-західного квадрантів Полтавської МЦТ. Морфологічно на зазначених ділянках їй відповідають: вододільна ділянка Сіверський Донець - Оскол; фрагмент надзаплавної тераси Дніпра; вододільні ділянки Псел - Говтва, Псел - Ташань.

За характером будови ядерної частини Полтавська МЦТ може розглядатись як поліядерна. Морфологічно це виражається трьома концентрами, що можуть інтерпретуватися як ядро. Так, за результатами середньомасштабних досліджень, С. Бортник за ядро Полтавської МЦТ приймав МЦТ радіусом 30 км. Однак нами при крупномасштабних дослідженнях було встановлено, що ядерна зона має більш складну будову. Тут чітко простежуються три концентри ядра: перший - радіусом 30 км; другий - радіусом 45 км; третій - радіусом 60 км (Ядерна-1, Ядерна-2, Ядерна-3). Фактура даних морфоструктур чітко виражена в поєднанні орографічних елементів. Так, південна частина контуру МЦТ Ядерна-3 виражена долиною р. Орель, її північна та північно-східна частина контуру виражена долиною р. Сіверський Донець. Південно-західна частина контуру МЦТ Ядерна-2 виражена долинами річок Вшива, Орчик, північно-східна частина контуру - долинами приток р. Мжа та вододільною ділянкою Мерчик - Мжа. Східна та північно-східна частини контуру Ядерної-1 виражені долиною р. Межа та вододільною ділянкою Сіверський Донець - Ворскла.

У межах Полтавської МЦТ виділено три регіональні морфоструктури центрального типу III-го порядку (Решетилівська, Гадяцька-I, Ядерна-3), 16 локальних МЦТ I-го рангу та 19 локальних МЦТ II-го рангу; дев'ять лінеаментних зон; вісім морфоструктурних вузлів.

Поєднання морфоструктур різних типів та рангів формує в плані складний морфоструктурний рисунок. Реальний ансамбль можна розглядати як поєднання стійких повторюваних комбінацій, які в класифікації морфоструктур складають найвищий рівень організації морфоструктур.

О. Ковтонюк пропонує розглядати стійкі повторювані комбінації за такими типами: комбінації однотипових однорангових морфоструктур; комбінації однотипових різнорангових структур; комбінації різнотипних різнорангових структур [4].

Серед комбінації однотипових однорангових морфоструктур у межах досліджуваної території характерні два варіанти з'єднання: спряження (коли дві структури є дотичними) та інтерференції (накладання структур). У результаті інтерференції утворюється двояко опукла лінза (наприклад, Опішнянська та Орельська-2 локальні МЦТ I-го рангу при накладанні утворюють вузьку лінзу, які в рельєфі відповідає фрагмент долини р. Орчик) [1]. Унаслідок комбінації кількох однорангових однотипових структур утворюються так звані морфоструктурні ланцюги - прямолінійні із спряженими і накладеними варіантами з'єднань (Гадяцька-1, Котелевська, Ядерна-2) та дугоподібні із спряженими і накладеними варіантами з'єднань (Кобеляцька, Орельська-1, Синельниківська).

При поєднанні різнорангових МЦТ у межах досліджуваної території найбільш характерним є утворення сателітних комбінацій (наприклад, Гадяцька-1 та Решетилівська регіональні МЦТ III-го порядку є сателітами щодо Полтавської МЦТ) та орбітальних комбінацій (Гадяцька-2, Червоноармійська локальні МЦТ I-го рангу щодо Полтавської МЦТ).

Результатом поєднання різнорангових та різнотипних морфоструктур є утворення морфоструктурних вузлів (Новомосковський, Зачепилівський, Абазівський, Чутівський, Савенцівський, Котелевський, Карілвський, Чупахівський). Унаслідок комбінації лінійних морфоструктур та морфоструктур центрального типу в межах Полтавської МЦТ формуються такі типи поєднань: діаметральний перетин лінійною структурою МЦТ; довільний перетин лінійною структурою МЦТ. У результаті поєднання МЦТ та лінійно-площинних структур утворюються коміркові МЦТ (так МЦТ Ядерна-3, Ядерна-2, Ядерна-1 вписані в Полтавський блок) [3].

Висновок. Вивчення латеральної організації Полтавської МЦТ дало можливість виділити такі фактурні елементи, як ядерна зона, внутрішня зона та периферійна зона, а також встановити взаємозв'язки між основними фактурними елементами.

Список літератури

1. *Бортник С.Ю.* Морфоструктури центрального типу території України: просторово-часовий аналіз: Автореф. дис. ... д-ра геогр. наук. К., 2002. ***2.*** *Бортник С.Ю.* Проблема класифікації морфоструктур центрального типу. Укр. геогр. журн. 2002. № 2. ***3.*** *Бортник С. Ю.* Просторово-геоструктурний аналіз Кіровоградської морфоструктури центрального типу : монографія / С. Ю. Бортник, О. В. Ковтонюк. К. : ВГЛ «Обрії», 2012. 190 с. ***4.*** *Ковтонюк О.В.* Просторово-геоструктурний аналіз Кіровоградської морфоструктури центрального типу: Автореф. дис. канд. геогр. наук. К., 2004.

УДК 551.435:631.47/48

Підкова О. М.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ЗАСТОСУВАННЯ КОНЦЕПЦІЇ МОРФОКЛІМАТИЧНОЇ ЗОНАЛЬНОСТІ ЗЕМЛІ ПРИ ДОСЛІДЖЕННІ ҐРУНТІВ І ҐРУНТОВОГО ПОКРИВУ

Одним із важливих напрямків розвитку сучасного наукового знання можна вважати синтез наукових теорій, положень, концепцій тощо двох (чи більше) наук, переплетіння їхніх ідей і одержання на основі цього нових наукових здобутків. Безумовно, такі напрацювання стають надбанням кожної з цих наук, збагачуючи наукове знання загалом. Особливо актуально це для природничо-географічних досліджень, де усі компоненти природи прямо чи опосередковано взаємопов'язані між собою, і вивчення одного з них у "чистому вигляді" є дещо умовним і штучно обмеженим.

Займаючи чільне місце серед методологічних положень геоморфології, концепція морфокліматичної зональності суші може також внести свою частку знань у ґрунтознавчу науку. Вважаємо за доцільне розглянути це у контексті основних закономірностей поширення ґрунтів і ґрунтового покриву.

Природна зональність – явище однозначне, основною причиною якого є розподіл сонячної енергії і тепла у межах планети, або географічне положення у ширшому розумінні. Виступаючи рушійною силою більшості екзогенних процесів, тепло і волога зумовлюють переважання відповідних екзогенних рельєфотворчих процесів у межах природних зон. Це лягло в основу концепції морфокліматичної зональності Землі.

Поняття про морфокліматичну (клімато-геоморфологічну) зональність і морфокліматичні зони у науковому знанні відносно нове. Під морфокліматичною зоною В. В. Стецюк і І. П. Ковальчук (2005) розуміють значні за площею ділянки поверхні рівнин суші, у межах яких співвідношення тепла і вологи зумовлюють панування тих чи інших екзогенних рельєфотворних процесів, що забезпечує існування своєрідних геоморфологічних ландшафтів-морфоскульптур. У той же час, автори відзначають, що поняття морфокліматичної зони є доволі абстрактним і за своєю суттю подібним до поняття природної зони.

Визначальним чинником формування морфокліматичної (як і природної) зони є співвідношення тепла і вологи, які, в свою чергу, зумовлюють переважання відповідних екзогенних геоморфологічних процесів. Варто наголосити, що більшість з останніх мають зональну природу (гляціальні, кріогенні, флювіальні та ін.), чим пояснюється переважання певних екзогенних процесів морфогенезу і формування відповідної морфоскульптури у межах тої чи іншої морфокліматичної зони.

Також є екзогенні рельєфотворні процеси, які належать до категорії азональних, але можуть зустрічатись у різних морфокліматичних зонах, якщо є відповідні умови для розвитку їх. До них відносять схилові, карстові і берегові. Проте їхнє поширення, динаміка, інтенсивність прояву також певним чином будуть визначатись зональними кліматичними відмінами.

Морфокліматична зональність значною мірою корелює із зональністю ґрунтового покриву. Відомо, що причинами просторової диференціації ґрунтового покриву є зміни чинників ґрунтотворення, а закономірності географічного поширення ґрунтів є одночасно і результатом, і відображенням складної взаємодії усіх чинників ґрунтотворення.